

<https://doi.org/10.31891/PT-2024-2-17>

УДК 59.953.5

Ігор НЕМІНСЬКИЙ

Класичний приватний університет

<https://orcid.org/0009-0008-9155-1129>

e-mail: neminskiy.i@gmail.com

СУБ'ЄКТНИЙ РЕСУРС ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Основним ресурсом персоналу є стрижневе утворення особистості – її суб'єктний ресурс. Із поняттям суб'єктності пов'язують такі характеристики особистості, як індивідуальність; самостійне творче мислення; характер; активність; воля; почуття особистої соціальної та моральної відповідальності; моральна, психологічна, емоційно-вольова стійкість; психологічна та професійна готовність; психологічна, моральна, професійна надійність; духовність; творчий потенціал. Одна з особливостей у розвитку як категорії суб'єкта, так і поняття суб'єктність, – тенденція розвитку від характеристики якостей людини до процесуальних характеристик (самовизначення, самосвідомість, саморегуляція тощо).

Ключові слова: ресурс персоналу; особистість; суб'єктний ресурс; суб'єктність; суб'єкт.

Igor NEMINSKY

Classic Private University

SUBJECTIVE RESOURCE OF PERSONALITY IN PSYCHOLOGICAL THEORY

The main resource of the staff is the core formation of the personality – its subjective resource. The concept of subjectivity is associated with such personality characteristics as individuality; independent creative thinking; character; activity; will; sense of personal social and moral responsibility; moral, psychological, emotional and volitional stability; psychological and professional readiness; psychological, moral, professional reliability; spirituality; and creative potential. One of the peculiarities in the development of both the category of subject and the concept of subjectivity is the tendency of development from the characteristics of human qualities to procedural characteristics (self-determination, self-awareness, self-regulation, etc.).

The subjective resource of a personality is an important concept in psychological theory that reflects the internal potential of an individual for self-development, adaptation and achievement of life goals. This concept is based on the idea of a person as an active subject capable of actively influencing his or her own life, shaping his or her own destiny and developing psychologically. One of the most important foundations of the mechanisms of influence on real objects in order to achieve the necessary positive change is knowledge of the laws of functioning and development of mental phenomena, as well as the factors that influence them. The need to address the subjectivity of the individual is convinced by the ideas of philosophical anthropology regarding the systemic integrity of the human being, within which he or she emerged as a unity of physical, mental and spiritual principles. The subjective resource can be viewed both as a certain ideal characterised by a certain relative constancy and as a special spiritual and social substance of human existence existing in the conditions of a specific time and real space in the person of its bearers - subjects of military activity.

Keywords: personnel resource; personality; subjective resource; subjectivity; subject.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Суб'єктний ресурс особистості є важливим концептом у психологічній теорії, що відображає внутрішній потенціал особистості для саморозвитку, адаптації та досягнення життєвих цілей. Цей поняття покладається на уявлення про особистість як активного суб'єкта, здатного активно впливати на власне життя, формувати власну долю та розвиватися психологічно. Однією з найважливіших засад механізмів впливу на реальні об'єкти з метою досягнення їхньої необхідної позитивної зміни є знання закономірностей функціонування і розвитку психічних явищ, а також чинників, що на них впливають.

У необхідності звернення до суб'єктності особистості переконують ідеї філософської антропології щодо системної цілісності людини, у межах якої вона постала як єдність фізичного, психічного і духовного начал. При цьому об'єкт називається елементарною системою за наявності інтегративної властивості, функції (цілісності). Цілісність є новою якісною визначеністю, яка не зводиться ні до частин, що її утворюють, ні до процесів узгодження цих частин. Суб'єктний ресурс можна розглядати і як певний ідеал, що характеризується певною відносною постійністю, і як особливу духовно-соціальну субстанцію людського буття, що існує в умовах конкретного часу та реального простору в особі його носіїв – суб'єктів військової діяльності.

Аналіз досліджень та публікацій

М. Гайдеггер, А. Печчеї, П. Тейяр де Шарден, К. Ясперс у розмірковуваннях про динаміку людських якостей стверджують можливість і необхідність їхнього переосмислення на кожному новому етапі наявного буття, звертають особливу увагу на сутнісні характеристики сучасної людини, наголошують на «буттєвій затребуваності» тих якостей, що дозволять забезпечити результативність та успішність розвитку і самої людини, і суспільства загалом [4; 12; 13; 14]. Сьогодні відбувається усвідомлення посилення ролі суб'єктних якостей учасників освіти у зв'язку зі змінами у цілях освіти і відповідних їм освітніх технологіях, зміною суспільних відносин у сфері освіти.

У міркуваннях філософів про аксіологічний вимір людини звернута увага на перекося використання раціонального у життєвої важливій сфері людської практики, внаслідок чого людина в процесі розвитку підспудно перетворюється на елемент соціально-

організованих і техніко-виробничих систем, що спираються на власну раціональність. Підсумок цьому – репресивний характер сучасності, де людина – фактично не стільки мета і користувач науково-технічного прогресу, скільки істота, яку піддають репресіям на усіх рівнях її життя, включно з роботою. Зважаючи на зростання нестабільності у світі, керівним принципом діяльності людини стає не загальна доцільність, а доцільність реакцій – і відкритість можливостям світу. Людина перетворюється на автора власних відносин зі світом. Тому цінніснo-вольове ставлення до життя цінується вище за морально-вольові властивості [6].

Історико-психологічні дослідження свідчать про те, що динаміка розвитку поняття «суб'єкт» здійснюється від суто філософської категорії – до психологічного поняття – а потім до статусу власне психологічної категорії. Категорія суб'єкта набула останнім часом інтенсивного і продуктивного розвитку [11 та ін.]. Можна виокремити такі напрями вивчення проблеми суб'єкта діяльності, а також суб'єктності, її особливостей і специфіки: особистість як суб'єкт вітальності (далі – особистість як суб'єкт діяльності (далі – особистість як суб'єкт діяльності (далі – особистість як суб'єкт спілкування (далі – особистість як суб'єкт спілкування (далі – особистість), особистість у системі діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин (далі – особистість у системі діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин) (далі – особистість у системі особистісних опосередкувань (далі – особистість в системі діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин) (далі – особистість у системі діяльнісного опосередкування міжособистісних відносин) (далі – особистість у системі діяльнісних опосередкування міжособистісних відносин) (далі – особистість). Фіксуючи відсутність єдиного розуміння категорії суб'єкт у різних школах вітчизняної психології, а також суттєві розбіжності у розумінні суб'єкта у психологічній науці, можна відзначити зростання інтересу до цієї категорії, поступову диференціацію її семантичного простору від таких понять, як «свідомість», «особистість», «діяльність», «індивідуальність» та ін.; розширення сфери застосування категорії та інші тенденції.

Українська наука йде до ствердження цілісності людини через полісуб'єктність, тобто через виокремлення різних суб'єктів активності, а зарубіжна – через «роздвоєння», «розбудову» тощо сутності людини; у зарубіжній психології несвідоме визнають суб'єктною координатою; у зарубіжній психології не існує спільного поняття колективного суб'єкта, що позначає в українській науці групу людей, спільнот; різняться підходи до вирішення проблеми визначення меж свободи

людини (в українській психології); у зарубіжній психології немає загального поняття колективного суб'єкта (в українській психології – «суб'єкта»).

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в аналізі категорії суб'єктного ресурсу у психологічній думці.

Виклад основного матеріалу

У психологічній науці під «суб'єктом» і «суб'єктивним» розуміють дві різні сторони суб'єкта: суб'єктивність – ідеальна реальність, суб'єктність – функція. У сучасних дослідженнях підкреслюється змістовно-дієва природа поняття «суб'єктність» на відміну від визнання притаманної суб'єкту можливості упереджено ставитися до світу й осмислювати (надавати змісту) дійсності у понятті «суб'єктивність» [3]. Під суб'єктом розуміють спосіб реалізації людиною своєї людської сутності [1; 2].

Із поняттям суб'єктності пов'язують такі характеристики особистості, як індивідуальність; самостійне творче мислення; характер; активність; воля; почуття особистої соціальної та моральної відповідальності; моральна, психологічна, емоційно-вольова стійкість; психологічна та професійна готовність; психологічна, моральна, професійна надійність; духовність; творчий потенціал [7].

Аналізуючи сучасні теоретичні дослідження, можна констатувати, що єдиного визначення поняття суб'єктності немає, у нього дослідники вкладають деякі аспекти категорії суб'єкта, тобто позначають ним якості «бути суб'єктом». Аналіз теоретичних пошуків, а також результатів емпіричних досліджень суб'єктності (дослідження умов розвитку суб'єктності фахівця, суб'єктності офіцерів В.Осьодлом, суб'єктності людини на пізніх етапах онтогенезу, суб'єктних властивостей підлітків у навчальній діяльності, суб'єктності дошкільнят, суб'єкта життєдіяльності, особистісних та середовищних детермінант формування суб'єктності, феномену суб'єктифікації природних об'єктів тощо) дозволяє констатувати, що в українській психології за цим поняттям стоїть саме суб'єктність, а не суб'єктивність [8]. При визначенні суб'єктності автори спираються на різні методологічні засади – діяльнісний, культурно-історичний підходи, підхід соціального опосередкування. З досліджень зрозуміло, що суб'єктність – це складна психічна система, що відображає більш-менш адекватне ставлення психічного до буття як до об'єкта. Це інтегральне психічне утворення становить певна сукупність суб'єктних властивостей.

Суб'єктний ресурс є системою, оскільки безпосередньо виражає нагальні цілі особистості та призначений для їхньої реалізації, а отже, він вибудований, реалізований у системних категоріях і механізмах. Суб'єктний ресурс суб'єкта професійної діяльності – психологічна система, що онтологічно взаємодіє з метасистемами «професійна діяльність», «професійна комунікація», «інший», «поодинокі суб'єкти» і «складні соціальні суб'єкти», «організація» тощо. Суб'єктний ресурс суб'єкта діяльності атрибутивно включений у ці метасистеми, що визначають його (ресурс) якісну специфічність у конкретного суб'єкта. При цьому об'єкт (суб'єкт діяльності) входить у кілька метасистем одночасно, набуває множинних якісних специфікацій.

Багатоякісність, багатовимірність, полісистемність буття суб'єктного ресурсу особистості знаходить відображення у розроблюваному дослідниками на основі синтезу доволі різнорідних наукових теорій поняттях «образ світу» та «професійний образ світу». О. Капінус зазначає, що сукупність ознак, які використовуються людиною для оцінювання різноманітних предметів і явищ, інших людей і самої себе, утворює в її свідомості унікальну психосемантичну структуру бінарних опозицій, яка визначає сприйняття навколишньої дійсності, свідомо чи несвідомо засвоєних та перероблених категорій, з якими вона «зустрічалась» у діяльності та у спілкуванні [5]. Що складніша і різноманітніша система категорій, що склалася в індивідуальній свідомості, що більш насиченою і міцнішою є взаємозв'язки між ними, то яскравіше та адекватніше суб'єкт сприйматиме навколишній світ, то краще він зуміє зрозуміти інших людей і самого себе, то багатшою й осмисленішою стане його діяльність. Сам же феномен особистості у цьому контексті можна розглядати як здатність суб'єкта створювати. Чим більш осмисленим є контекст власного буття; тим більшою мірою суб'єктний ресурс особистості зорганізований із метасистемою, тим досконаліший він як система, розвиненіший, складно організований. Ці роздуми наштовхують на думку про значущість проектування та управління становленням організаційної культури з необхідними властивостями як одного зі змістовних компонентів суб'єктно-утворювального менеджменту.

Перш ніж розглядати склад суб'єктного ресурсу особистості, слід згадати про його структуру. Важливо враховувати, що самі поняття структури і структурного є дуже загальними, багатоаспектними, полемічними. Структурний етап дослідження спрямований на розв'язання «критично значущого» для будь-якої системи питання –

питання про її «матеріал» і механізми структурування, інтеграції її в цілісність. При цьому базовою і у теорії систем загалом, і у психології, зокрема, є теза про структурно-рівневий принцип організації систем. Виокремленість у структурному сенсі розуміють як автономність, як певний самостійний блок психічних структур і функцій. Для структурної організації систем із «вбудованим» метасистемним рівнем характерні такі закономірності. По-перше, присутність у суб'єктному ресурсі метасистемного рівня зумовлює трансформацію усіх інших «нижчих» рівнів. По-друге, відмінності компонента і структури багато у чому набувають відносного характеру: «ціле» і «частини» також можуть ставати багато у чому ніби «одно порядковими» і «рівно потужними».

Суб'єктний ресурс особистості як складна цілісність являє собою організацію низки підсистем різного рангу (і, відповідно, різної складності), що мають власні якісні характеристики. Системний рівень суб'єктного ресурсу особистості представлений рефлексією, взятою в її власне процесуальному прояві, яка інтегрує у собі як «первинні», так і «вторинні» психічні процеси.

Склад суб'єктного ресурсу в аспекті іншого різновиду функціонування психічного – в аспекті здібностей особистості, співвідносних із психічними процесами, на системному рівні представлений рефлексивністю. Рефлексія як процес і рефлексивність, як суб'єктна якість має індивідуальну міру вираженості. Будучи інтегрованим симптомокомплексом простіших психічних властивостей, рефлексивність характеризується власною динамікою, способами розгортання (рефлексивними стратегіями) і положенням у підсистемі здібностей. Р. Павелків та Н. Пов'якель розглядають рефлексію як психічну властивість і, аналізуючи її компонентний склад, вказують на складність цього психічного утворення, що являє собою інтегрований комплекс особистісних і когнітивних характеристик, який має властивість структурності [9; 10]. Однак рефлексивність, як і кожна із загальних здібностей, проявляється у діяльності не безпосередньо, а у більш часткових здібностях, є властивістю складної функціональної системи, тією чи іншою мірою генетично зумовленою. Рефлексивні стратегії є водночас і базовим механізмом реалізації рефлексії як здатності та умовою розвитку властивості рефлексивності.

Ще одна функція суб'єктності – утворення ціннісно-сміслового ставлення людини до власної психіки, вона спрямовує й організовує її розвиток. Часто вирішальним при оцінці людини як суб'єкта стає рівень саморозуміння, самовизначення, самопереживання власного Я. Найважливішою характеристикою суб'єкта є надання

суб'єктної цінності собі та іншим.

Як функцію суб'єктності називають можливість здійснювати; самодетермінацію, самовизначення. Стосовно теорії та практики психології праці можна сказати, що суб'єктність проявляється у самостійній та усвідомленій побудові перспектив власного розвитку у певній трудовій діяльності та в усьому житті загалом, яка нібито складає контекст для конкретної праці та розвитку людини у цій праці. Тому, якщо вести мову про розвиток суб'єкта праці, то передусім слід говорити про розвиток його здатності самостійно осмислювати свою діяльність, самостійно знаходити смисли цієї діяльності та шукати шляхи вдосконалення себе у цій діяльності. Самовизначення можна розглядати як вищу форму соціально-психологічної адаптації особистості у соціумі, коли людина пристосована до умов середовища, приймає їх, не відчуваючи внутрішнього дискомфорту, і водночас, вона здатна до самореалізації, реалізації свого неповторного екзистенціального смислу, роблячи в житті свій вибір, будуючи свої унікальні стосунки зі світом. Отже, узагальнимо ті необхідні і достатні атрибути суб'єктності, що забезпечують прояв суб'єктного ресурсу, які є ресурсним забезпеченням самоуправління у професійній діяльності.

Активність. Суб'єктна активність розуміється як специфічний вид активності, як така, що визначає не адаптивну, а нададаптивну поведінку людини. При цьому найважливішим проявом суб'єктної активності є її ініціація самим суб'єктом. Активність надає можливість людині детермінувати, тобто ініціювати, налагоджувати, підтримувати життєво значущі зв'язки, долати впливи.

Автономність – соціальна якість, що дозволяє людині діяти незалежно від внутрішніх і зовнішніх настанов, демонструючи здатність до самокерівництва, самостійності та свідомої самоспрямованості. **Самодіяльність** – вища форма суб'єктного прояву, яка полягає у самовизначенні, саморозумінні, активній самостійній позиції; здатність суб'єкта тримати відповідь за власні діяння не перед будь-ким, а перед самим собою.

Цілісність. Суб'єкт проявляється як інтегрована з елементів цілісність, позначена межами. Його характеризує внутрішньоособистісна цілісність, несуперечливість, гармонійність, а також здатність у взаємодії підвищувати ранг інтеграції, об'єднуватися з іншими, не втрачаючи власних меж і не ущемляючи при цьому інших, ставлячись до іншого як до суб'єкта, тобто успішна інтегрованість людини у соціальний контекст за дотримання суб'єкт-суб'єктної моделі стосунків.

Опосередкованість. Особистісна зрілість, можливість

проявляти активність із використанням психологічних засобів і додаткових функціональних ланок у самоуправлінні. Медіаторами між потребою та її задоволенням є: знання і вміння застосовувати (використовувати), не принижуючи власного Я, закони, норми, цінності того соціального контексту, в якому функціонує суб'єкт; ланки самокерування людини (цілепокладання, програмування, прогнозування, контролювання, оцінювання); продукти самосвідомості людини – моделі суб'єктивно значущих внутрішніх умов здійснення активності (Я-образ та Я-концепція як «теорії» про себе), згідно з якими вона здійснює самокерування.

Креативність. Творчий підхід до будь-якої діяльності та до власного життя загалом: введення суб'єктом нових умов, постановка оригінальних завдань, прагнення до нового, оригінального, нестандартного, а також бажання проявити та утвердити свою індивідуальність, зробити власне життя і свої стосунки з людьми об'єктом творення і перетворення. Творчість як розвиток діяльності за ініціативою самої особистості, на основі мотивації самоактуалізації.

Самоцінність. Означає самодостатність, можливість приймати себе і ставитися до себе як до цінності, незважаючи на недосконалість і наявність вад, здатність бути собі точкою відліку та опори, ціннісне ставлення до свого Я. При цьому самоцінне ставлення не актуалізує напруженість міжособистісних стосунків, що мають статусний характер, містять порівняння та оцінку себе іншими, не акцентує прояв потреби в самоствердженні.

Саморозвиток. Здатність людини самовдосконалюватися, бути автором власної долі, робити осмислений вибір, максимально мобілізуючи власні психічні ресурси; результатом такого творчого виходу із ситуації є успішна адаптація та/або перетворення довкілля і власної психіки, впорядкування, самозачин. Прагнення людини до досягнення адекватної собі форми духовності, власної людської автентичності, за допомогою порівняння власних дій, переживань, думок із соціокультурними зразками, як мірами, що являють собою композицію цінностей, властивих певному типу культури. Становлення суб'єктності характеризується: розширенням набору засобів, якими володіє людина для ухвалення рішення і виходу із ситуації; здатністю ухвалювати дедалі більш осмислений вибір з опорою на себе, внутрішні цінності; наданням ціннісного сенсу тому, що відбувається.

Відповідальність. Добровільне взяття на себе гарантій щодо забезпечення умов здійснення мети, гарантій за рівнем якості діяльності та її результату, готовність відповідати за будь-які наслідки.

Активність – здатність до самоініціації діяльності, ціле покладання.

Автономність і самостійність – здатність здійснювати самовизначення своєї активності, її смислове зумовлення та ресурсне забезпечення; відповідальність – добровільне взяття на себе гарантій щодо забезпечення результату, умов діяльності, рівня якості, готовність відповідати за її наслідки.

Рефлексивність – усвідомлення джерел власної активності, її процесу, результатів і способів корекції; цілісність – здатність до функціонування як системи, яка самоорганізується; здатність розширювати межі власного Я до розмірів, які можуть бути самоцінність – позитивне прийняття себе; ставлення до себе як до цінності.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Основним ресурсом персоналу є стрижневе утворення особистості – її суб'єктний ресурс. Із поняттям суб'єктності пов'язують такі характеристики особистості, як індивідуальність; самостійне творче мислення; характер; активність; воля; почуття особистої соціальної та моральної відповідальності; моральна, психологічна, емоційно-вольова стійкість; психологічна та професійна готовність; психологічна, моральна, професійна надійність; духовність; творчий потенціал. Одна з особливостей у розвитку як категорії суб'єкт, так і поняття суб'єктність, – тенденція розвитку від характеристики якостей людини до процесуальних характеристик (самовизначення, самосвідомість, саморегуляція тощо).

Література

1. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чапа, Н.В. Чепелева. К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
2. Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові: словник. 2-е видання. К. : Професіонал, 2005. 224 с.
3. Вовк В.О. Психолого-педагогічні чинники розвитку суб'єктної позиції майбутнього фахівця. *Психологічний часопис*, № 6 (10), 51. 2017. С. 25-34.
4. Гайдеггер М. Дорогою до мови / Пер. з нім. В. Кам'янець. Львів : Літопис, 2007. 232 с.

5. Капінус О.С. Методологія, теорія і методика формування професійної суб'єктності майбутніх офіцерів Збройних сил України: монографія. Житомир : Вид. О.О. Євенок, 2020. 600 с.
6. Карпенко З. Аксиологічна психологія особистості: монографія. Івано-Франківськ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2018. 720 с.
7. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці. Монографія. Суми : Видавництво СумДПУ, 2020. 324 с.
8. Осьодло В.І. Психологічні засади становлення суб'єкта військово-професійної діяльності: дис. д-ра психол. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, МОН України, Київ, 2013. 363 с.
9. Павелків Р.В. Рефлексія як механізм формування індивідуальної свідомості та діяльності особистості. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2019. Вип. № 8(37). С. 84-98.
10. Пов'якель Н.І. Професійна рефлексія психолога-практика. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 6-7. С. 3-6.
11. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. К. : Міленіум, 2017. 184 с.
12. Ясперс К. Психологія світоглядів. 3 нім. пер. О.Кислюк, Р.Осадчук. К. : Юніверс, 2009. 464 с. ISBN 978-966-8118-67-8
13. Pecesei A. *The Human Quality*. Oxford; New York : «Pergamon Press», 1977. [ISBN 0-08-021479-7](https://doi.org/10.1016/0014-0139(77)90001-7).
14. [Pierre Teilhard de Chardin. The Phenomenon of Man](https://doi.org/10.1016/0014-0139(77)90001-7). Harper Perennial Modern Classics. 2008. 320 p.

References

1. Boltivec' C.I. Ukraїnc'ka psycnologichna terminologija: slovnyk-dovidnyk / ukl. C.I. Boltivec', N.V. Clobodjanyk, M.-L.A. Chepa, N.V. Chepeljeva. K.: DP «Informacijno-analityчне agentctvo», 2010. 302 с.
2. Brodovc'ka V.J., Patryk I.P., Jablon'ko V.Ja. Tlumachnyj slovnyk psycnologichnyx terminiv v ukrai'nc'kij movi: slovnyk. 2-e vydannja. K.: Profesional, 2005. 224 с.
3. Vovk V.O. Psyhologo-pedagogichni chynnyky rozvytku sub'jektnoi pozycii' majbutn'ogo fahivcja. *Psycnologichnyj chasopys* № 6 (10), 51 2017. S. 25-34.
4. Gajdeg'g'er M. Dorogoju do movy / Per. z nim. V. Kam'jancja. L'viv: Litopys, 2007. 232 с.

5. Kapinus O.S. Metodologija, teorija i metodyka formuvannja profesijnoi sub'jektivnosti majbutnih oficeriv Zbrojnyh syl Ukrainy: monografija. Zhytomyr: Vyd. O.O. Jevenok, 2020. 600 s.
6. Karpenko Z. Aksiologichna psihologija osobystosti: monografija. Ivano-Frankivs'k: DVNZ «Prykarpats'kyj nacional'nyj universytet imeni Vasylja Stefanyka», 2018. 720 s.
7. Kuzikova S.B. Psihologichni osnovy stanovlennja sub'jekta samorozvytku v junac'komu vici. Monografija. Sumy: Vydavnytvo SumDPU, 2020. 324 s.
8. Os'odlo V.I. Psihologichni zasady stanovlennja sub'jekta vijs'kovo-profesijnoi' dijal'nosti: dys. d-ra psihol. nauk. Kyi'vs'kyj nacional'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka, MON Ukrainy, Kyi'v, 2013. 363 s.
9. Pavelkiv R.V. Refleksija jak mehanizm formuvannja indyvidual'noi' svidomosti ta dijal'nosti osobystosti. Visnyk pisljadyplojnoi' osvity. Serija «Social'ni ta povedinkovi nauky». 2019. Vyp. № 8(37). S. 84-98.
10. Pov'jake! N.I. Profesijna refleksija psihologa-praktyka. Praktyчна psihologija ta social'na robota. 1998. № 6-7. S. 3-6.
11. Tatenko V. Metodologija sub'jektivno-vchynkovogo pidhodu: social'no-psihologichnyj vymir: monografija. K.: Milenium, 2017. 184 s.
12. Jaspers K. Psihologija svitogljadiv. Z nim. per. O.Kysljuk, R.Osadchuk. K.: Junivers, 2009. 464 s. ISBN 978-966-8118-67-8
13. Peccei A. The Human Quality. Oxford; New York: «Pergamon Press», 1977. [ISBN 0-08-021479-7](https://doi.org/10.1016/0-08-021479-7).
14. [Pierre Teilhard de Chardin. The Phenomenon of Man](https://doi.org/10.1016/0-08-021479-7). Harper Perennial Modern Classics. 2008. 320 p.